

A SZTÁLINIZMUS MAGYAR EMBLÉMÁJA

*Mottó: „... a dolgok nem egészen úgy történnek,
ahogy a történelmekben meg van örökítve.”
(Mikszáth Kálmán)*

Recsk, rég volt, fél évszázada – s legyintenek: lerágott csont. Így gondolkodtam én is, amikor a mátraverebélyi Csemer Károly betoppant a szerkesztőségbe, és azt az újságíró kereste, aki a recski kényszermunkatábor egykori foglyairól közölt riportokat. Túl voltam a kezdeti, megrázó, olykor sírásokban elakadó beszélgetéseken, már megjelent riportkönyvem, a Recski rabszolgák, más dolgok foglalkoztattak. De, ha már házhoz jött a riportalany, nem illik elküldeni, beszélgettünk, és legfontosabb szavait feljegyeztem. Igazán azonban csak tíz év elteltével kezdtem sajnálni, hogy nem voltam távolba látóbb és alaposabb: egy újabb találkozás ugyanis kétséget kizáróan bizonyította váratlan vendégem szava-igazát.

2001 őszén emlékhelyet avattak a recski temetőben, a Csákánykő katlanában elhunyt internáltak tiszteletére. Az ünnepség egyik szónoka Michnay Gyula volt, aki nyolcadmagával szökött meg Recskről, ám csak neki sikerült kijutnia a „szabad világba”, aki egyúttal az 59 éves verebélyi rokkantnyugdíjas emlékezésének egyik középponti figurája volt.

– Várjon, mindjárt megmondom a nevét! – int türelemre az ünnepség után Michnay. – Cse... cse... cse... – formálná a szót, de tovább nem jut. Ennek ellenére bámulatos a memóriája. Nem csodálkozom, hogy mintegy hatszáz recski rabtársának a nevét volt képes beolvastatni a müncheni Szabad Európa Rádióban. Sok család ekkor és kizárólag ebből értesült évekkorábban „eltűnt” hozzátartozója fellelhető tartózkodási helyéről.

Megmondom a kért nevet, Michnay egyetért.

– Valóban találkoztunk vele Mátraverebélyben, a cigányhegyen. Már kint voltam Bécsben, amikor meghallottam, hogy póruul járt a szerencsétlen. Ahogy a hír hozzám eljutott, mindjárt másnap elkapta egy ávós járőr, és úgy megverték, mint a majmot. Pedig figyelmeztettem: Te, ne húzd fel a nadrágot, amíg le nem szeded róla a kincstári jelzést, a piros csíkot... A csizmát valósággal lekönnyörögte a lábamról, mert azt találtam mondani, hogy

nekem van még egy másik pár a vontatóban. Olyan szűk csukát adott helyette, hogy azt hittem, megdöglök benne... De ezt én mind megírtam a most megjelent életrajzi könyvemben, a Mint Mohamed koporsójában.

*

Tanulságos összevetni a két visszaemlékezést, kapcsolódásaikat: mely pontokon erősítik egymást, hol különböznek? Az eltérések lényegtelenek, céltalanok és érdek nélküliek, egyértelműen ugyanannak a helyzetnek a különböző átéléséből, illetve az emlékezet fakulásából adódnak.

Hogy érthető legyen Csemer Károly és Michnay Gyula fél évszázaddal ezelőtti találkozója, a történetet a recski rabok szökésével kezdem.

„Eljött a várva várt nap, 1951. május 20-a, vasárnap – áll a Mint Mohamed koporsója hófehér lapjain. – Gyönyörű, verőfényes napra virradtunk. Ébresztő után egy pillanatra mindannyian összetalálkoztunk...

– Ahogy az őrség összeáll – 9 óra előtt –, gyülekező!...

Lőcsey mint ÁVO-s vezette a csoportot, utána a két Stern, Pali és Mendi, továbbá Haraszti és Kertész, kezükben egy-egy vödörrel, utánuk Kihut, vállán egy lapáttal, a végén Mózes és én, egy-egy nagy kővel a hónunk alatt. Pont úgy, ahogy a kőművesek szoktak kivonulni...

Az egyik toronyban az ór elfordult, a másik közömbösen nézett felénk. Valószínűleg az ő gondolatai is hetedhét országban járhattak, várva a közeli váltás idejét, s talán azt tervezte, mit is csinál szabad idejében. Nem gondolt ő arra, hogy vasárnap van, s ilyenkor a raboknak a táborrendezés az egyetlen munkájuk... A tornyok 40–40 méterre álltak, s nekünk 30 métert kellett az erdőig megtennünk... Lőcsey kilépett a »nyomsávra«, kezében egy cigaretta. Kezét felemelte a szájához, és mélyet slukkolt. Ezzel el is takarta az arcát a csapatot néző ór elől. Nyolc lépést tudott így megtenni, aztán elhajította a 'csikket'. Ebben a pillanatban Kihut kiugrott a csikkre, az előzetes koreográfia szerint. Pszichológiai tény, hogy a szem önkéntelenül a mozgást követi. Míg az ór Kihutot nézte, aki keresgélte és felvette a »csikket«... addig Lőcsey újabb tíz lépést tehetett. Ekkor már csak a hátát lehetett látni a toronyból. Nehéz pillanatok voltak ezek, míg mindannyiunknak sikerült elérni az erdőben épülő bódékat. A legcsekélyebb gyanút sem ébresztettük fel...

Természetesen jöhettek volna nem várt komplikációk, de aki mer, az nyer, s aki időt nyer, életet nyer. Nyolc ember viszont gyalog, egy menetben már tömeg, és szinte lehetetlenség lett volna 300 kilométert étlen-szomjan, feltűnés nélkül a mi ruháinkban megtenni. A többiek, talán ennek tudatában, vagy ki tudja, miért, a megbeszélte északi irány, Szlovákia helyett dél

felé kezdtek el rohanni. Kiáltani nem lehetett... Utánuk futni szinte képtelenség... Csak Lőcseyt nem kapta el a pánik. S bár ő volt legelől, nyugodtan bevárta Mózes és engem, akik leghátul jöttünk... Harmadmagammal... északnak meneteltünk, de a szlovákiai »túra« tervét fennálló helyzetünkben egy pillanat alatt elvetettük... Miután térképünk nem volt, és a vidéket egyikünk sem ismerte, így csak azon igyekeztünk, hogy mielőbb elérjük a Zagyva folyót, amely nyugatra folyik, és annak völgyében könnyedén tudjuk tartani az irányt.”

*

Milyen különös a véletlen! Akkor fel sem tűnt, hogy Csemer Károly éppen a szökés napjának 40. évfordulóján mesélte el találkozásának történetét. Az ötvenes évek elején a nagybátonyi szénosztályozón dolgozott. 1951 tavaszán 19 éves volt, tisztességes, igyekvő, jószívű fiatalember.

– A verebélyi cigánydombon laktunk, fiatal házas voltam. Este tíz óra körül lehetett, mert épp a vonathoz készülődtem, mentem volna dolgozni. Teszek-veszek, fütyülnek. Alig láttam a sötétben. Három embert vettem észre. Cipőt kért az egyik, mert – mint mondta – véresre törte a lábát a csizma. Kértek tőlem újságot is, de azt nem tudtam adni, újság nem járt a cigánydombra... „Mi van a zsebedben?” – kérdezte valamelyik. Zsíros kenyér – feleltem –, mi lenne? Elkérték, odaadtam. Háromfelé törték, megosztották egymás között. Hát ezek nagyon éhesek lehetnek, gondoltam, de csak ennyit. Nem ismertem őket. Azt mondták, hogy a kisterenyei gépállomáshoz tartoznak, itt a közelben elromlott a traktoruk, meg hozzák még nekik valami enni valót, ha van otthon. Hát hogyan lenne. Maradt még túrós haluska ebédre, vittem nekik, meg egy kis kenyeret még, zsírral. Nagyon ettek.

– Nem voltak gyanúsak az idegenek? Elhitte minden szavukat?

– Közellátó voltam már akkor is, és mint mondtam, sötét volt. Nekem nem volt gyanús semmi. Se az arcuk, se a ruhájuk. Különben sem néztek túlságosan rám, ezért nemigen láttam az arcukat, talán igyekeztek is fedezni azt... No, de gyorsan szaladt az idő, indulni kellett a vonathoz. Fütyültem én is a munkatársaimnak, Tibinek meg a Gyulának, jöjjenek, menjünk. Csak nézték a három embert. Egy sorban ültek, keresztbe tett lábakkal, és – most így visszagondolva erősödik fel bennem – nagyon elcsigázottnak látszottak. Az egyik közülük egész idő alatt meg sem szólalt... Aztán elindultak a 40–50 centis bűzában, Szentkút felé, mi meg kimentünk a vasútállomásra.

– Mikor tudta meg, hogy Recskről szökött rabok menekülését segítette?

– Utána nem sokkal, vagy csak mostanában, amikor már beszélünk, hallunk róla, nem tudom, összekavarodnak bennem a dolgok. Persze utána

mindjárt tudtam, hogy valami nagy bajba keveredtem, mert olyan dolgok történtek velem... Tetszett nagyon a kapott csizma, másnap felvettem. A művezetőmnek, Bocskó Józsi bácsinak mindjárt feltűnt. „Ej, de jó csizmád van!” – dicsérte. De akkor már egy kicsit szégyellni kezdtem magamat, hogy csizmában járok ilyen szép időben, fiatalember létemre. Most kaptam – feleltem azért Józsi bácsinak büszkén, és ezzel a dolog el volt intézve. Igen ám, csak amikor jöttek a nyomozók, haza a cigánydombra. Akkor aztán volt ijedtség bőven. Bevittek Tarjánba, faggattak, fenyegettek. De mit mondhattam volna? Nem tudtam én semmit, meg nem is tehettem én semmiről. Három iskolám volt. Csak a nevemet tudtam leírni. Olvasni később tanultam meg, mesékből... Csak most tudom, hogy politikai ügy volt.

– Hogy úszta meg az eseményeket?

– A nyomozók hazavittek Verebélybe, és három napig járatták velem az erdőt. Rajtam voltak éjjel, nappal. Füttyüljek, mondták, hátha előjönnek, mint akkor. Esténként tüzet kellett raknom a házam előtt, és füttyültem, a nyomozók meg szétszóródtak közben, kutatták a környéket. De nem találták őket. Végül megunták, és nem jöttek többet.

Csemer Károly hamarosan otthagya a szénosztályozót; a tüdeje nem bírta a port, ezért segédmunkásként elhelyezkedett az építőiparban. Pocakot eresztett. Aki ránézett, véletlenül sem gondolta, mennyiféle nyavalyát hordoz magában; 35 éves korában leszázalékolták, 67 százalékos rokkantsággal. Házasságából két-két fiú és leány született, beszélgetésünk idején kilenc unokával büszkélkedett.

– Szegényesen, de szépen élünk – összegezte helyzetüket. – Saját házam van, a gyerekeim is a sajátjukban laknak. Spóroltam, és sorra megvettem a faluban a legrosszabb házakat, 20–30 ezer forintért. Ki is nevettek érte. Legyen. Most már többet ér mind; felújítottuk a házakat.

Miután találkoztam Michnay Gyulával, keresni kezdtem Csemer Károlyt, nem volt szerencsém. A 90-es évek végén meghalt, a családtagjai pedig semmi többletet nem tudnak hozzátenni a történetéhez.

*

Most nézzük meg az érem másik oldalát! Hogyan írja le könyvében a mátraverebélyi „kalandot” Michnay Gyula?

„Aznap éjjel, elérve Mátraverebély cigánytelepét, egy asszonnyal találkoztunk. Éjfélre járhatott... Egy mór a kútról hozott vizet. Kértünk egy pohár vizet, s közben persze mondtuk a mesét, hogy katonák vagyunk, s elakadtunk a vontatóval... A beszélgetés zajára egy asszony szólt ki:

– Kicsodák maguk?

A cigány megnyugtatta:

– Slapicok!

Duma ide, duma oda, egyszer csak megkérdezte:

– Nincs valami eladnivalójuk? Ing? Nadrág?

Örömmel kaptunk a szón. Mindannyiunkon volt egy-két ing, nadrág.

– Pénzért nem adjuk el, de ennivalóért igen.

Adott kenyeret, zsírt és egy jó darab szalonnát. Az én ÁVO-s csizmámért, amit lekönyörgött a lábamról – miután én valami olyasmit mondtam, hogy van még egy pár csizmám a vontatón –, adott egy ócska félcipőt, hogy ne kelljen mezítláb mennem »odáig«. Ott a kútnál jól befalatoztunk, és elköszöntünk. Ezen a gyönyörű, csillagos éjszakán a csillagok után tájékozódva mentünk tovább... aznap éjjel érintettük Szentkutat. Előző nap ott búcsú lehetett... Felszedtünk egy csomó újságot, és alig vártuk, hogy megvilágosodjon. Csak úgy faltuk a betűket! Nappalra megint a gabonában húzódtunk meg, és éjjel indultunk tovább.”

A menekülőket pár nap alatt, egymás után fogták el az üldözők. Pest megyében valahol Mózes Mihály elvált a társaitól, a Duna elérése után, a dunakeszi műhelytelep környékén pedig szétváltak Lőcsey Géza és Michnay Gyula útjai is. Sok-sok fifika és viszontagság után, néhány ismerős, barát önzetlen segítségével – akik egy részét később éppen ezért hurcolták meg a hatóságok – Michnay kijutott álmai földjére, a szabadnak mondott nyugati világba. Talán azért is sikerült egyedül neki, mert – a szerencse mellett – jól hasznosította korábbi élete tapasztalatait, és okosan gondolta, hogy adott esetben az egyetlen helyes taktika az, ami ellenkezik a logikával, és általában így cselekedett.

*

Hogyan él bennünk az ötven évvel ezelőtti múlt? Mit tudunk róla, s egyáltalán pontosan tudjuk-e mindazt, ami 1950 és 1953 között a recski kényszermunkatáborban, illetve következményeként történt? Erősítheti-e a társadalmat a történelmi tisztánlátás, vagy borítsunk fátylat a múltra? Mi teremti meg valójában a társadalmi békét: a kendőzetlen szembenézés, vagy a struccpolitika, az arra való hivatkozás, hogy az idő majd mindent elintéz? A tanulóifjúság mennyire van tisztában a kommunista korszak, a Rákosi- és a Kádár-rendszer felszín alatti, titkos, igazából csak a rendszerváltoztatás óta publikus történéseivel?

*

Az 1990 utáni kormányok fontos döntéseket hoztak annak érdekében, hogy a szocialista rendszer törvénytelenégeit utólagosan orvosolják, és az

oktalanul szenvedőket vagy családtagjaikat valamiképpen kárpótolják. A tennivalók oroszánrészze az első szabadon választott kormányának, az Antall József vezette konzervatív kabinetnek jutott, noha az igazságtétel már korábban, még a Németh Miklós nevével fémjelzett, utolsó MSZMP-s kormánnyal elkezdődött.

A magyar Gulágról, benne a recski kényszermunkatáborról nagyon sokáig semmit sem tudott a magyar társadalom. Tabunak számított. Az ítélet nélkül, erőszakkal fogva tartottakat szabadulásukkor nyomatékosan figyelemzették: a történekről soha, sehol, senkinek ne beszéljenek, mert az újabb felelősségre vonással jár. A recski rabokat ráadásul rabszolgaként dolgoztatták, s naponta osztályharcos agresszivitással tudatták velük, hogy ők nem is emberek, hanem „ürgék”, és nincs hatalom, amelyik számon kérné a fogva tartók bánásmódját. Nagyon sok fogoly, talán éppen ezért, még a családtagjainak sem mert beszélni hányattatásairól. Olyan hatékonyan működött a kommunista megfélemlítő gépezet. Vagy ha mégis beszélt, akkor nagyon-nagyon óvatosan és diszkréten, illetve már évtizedekkel az események után, a jelentősen átalakult, úgynevezett puha, ám mégis diktatúrában. Örök igazság: annak puha csak egy diktatúra, aki nem szegül szembe vele... Aki egy kicsit is konfrontálódik, saját b őrén érezheti, mily kemény is a „puhaság”.

Recsk volt a legkegyetlenebb magyar kényszermunkatábor, jóllehet hasonló táborok működtek például Kazincbarcikán, Sajóbáonyban, Tiszalökön; s 1950 nyarától 1953 derekáig működött. A bírósági ítélet nélkül itt dolgoztatott politikai foglyok száma meghaladta az 1200-at. Saját maguk ácsolta barakkokban laktak, egy-egy építményben átlagosan 160-an. Az állatokként összezsúfolt emberek nagyon szerény élelmezés mellett napi 14–16 órát bányászták, törték és zúzták a követ, óránként öt perces pihenővel. Sokan nem bírták az embertelen körülményeket, a mindenféle belátást nélkülöző bánásmódot és terhelést. A szovjet pártfőtitkár és generálistiszimusz, Sztálin halálát követően, 1953 júliusában megkezdődött a tábor felszámolása. Az utolsó 12 ember 1953. szeptember 18-án szabadult.

A recski lágerről tudjuk a legtöbbet. Először 1986 közepén irányult rá a figyelem, amikor Böszörményi Géza filmrendező – maga is szenvedője a kőbányának – portréfilmet készített feleségével, Gyarmathy Líviával korunk egyik jelentős költőjéről, Faludy Györgyről, aki nem hallgatta el életének ezt a sötét korszakát. Persze az, hogy erről beszélhetett, már jelzett valamit az úgymond létező szocializmusról, a magyar pártpolitikáról és társadalmi helyzetről, közállapotokról, nyilvánosságról. Böszörményi közben elkészített egy játékfilmet is, a Laura címűt, amelyben szó esett a recski kőbányáról, és

amely az első fikciós műalkotás volt a magyar Gulágról. A Böszörményi–Gyarmathy házaspár két évvel később kétrészes, Európa-szerte visszhangot keltett dokumentumfilmben elevenítette fel a Mátra ÁVH-s poklát. Abban az időben sorra dőltek le a korábbi tilalmi táblák, részint összefüggésben a Gorbacsov szovjet pártfőtitkár nevéhez fűződő új politikával, a gláznoszttyal és a peresztrojkával, továbbá a szovjet–amerikai közeledéssel, vagyis a hidegháború lassú felszámolásával. A szellem kiszabadult a palackból: az önvizsgálat, a múlttal való teljes és kendőzetlen szembenézés igénye társadalmi méretűvé terebélyesedett. Akkoriban a szocialista társadalmi és gazdasági rend megreformálásán gondolkodott a politikával foglalkozó „osztály”, a párt-és állami apparátus, az értelmiség, s nagyon sokan úgy gondolták, a szocializmus versenyképessé tehető, megjobbítható, jóllehet akkor már hétmérföldes léptekkel haladtunk, ha a többség számára tudatlannul is, az 1989–90-ben bekövetkezett rendszerváltozáshoz.

A recski internálótáborral kapcsolatos első szervezett eseményre a nyolcvanas évek elején került sor, és érthetően külföldön, az úgynevezett Nyugaton. Az Amerikai Egyesült Államokban sok olyan emigráns (akkor disszidensnek stigmatizált) magyar élt, aki a Rákosi-rendszer törvénytelen ségei és üldöztetése elől menekült el. Nem kevesen korábban éppen Recsken raboskodtak. Először köreikben merült fel, kellene egy szervezet, amely összefogja a megbélyegzetteket, és nem hagyja feledésbe fakulni a megnyomorítottakkal szemben elkövetett embertelenségeket. Egy korábbi recski rab, a mérnök Sztáray Zoltán kezdeményezésére így alakult meg a kaliforniai San Bernardinóban, 1981 novemberében a Recski Szövetség. Felkutatta sorstársait, közlönnyt, tanulmányokat, cikkeket, emlékezéseket szerkesztett és jelentetett meg. Az amerikai szervezet példát és lökést adott a honi szervezkedőknek, akik mozgalmukat kibontakoztatni azonban csak a 80-as évek végén tudták, amikor erre nálunk is beért a politikai helyzet.

Budapesten 1988. szeptember 16-án megalakult a Recski Kényszermunkatábor Volt Rabjainak Érdekképviselete, röviden – ugyanúgy, mint az amerikai – Recski Szövetség. A szervezetnek ezt követően fontos szerepe adódott a sérelmek, valójában a jogtiprások okozta károk helyreállításában. (A szenvedést igazából, értékarányosan nem lehet orvosolni.) Konkrétan ez olyasféle munkát jelentett, mint: részvétel a törvény- és rendlettervezetek véleményezésében, javaslattétel, személyes foglalkozás a kárvallottakkal, az emlékezés minden lehetséges formájának támogatása, népszerűsítése, az egykori munkatábor területén emlékmű felállítása, illetve az egész térség emlékhelyé nyilvánítása és kiépítése.

Az amerikai és a magyar szövetség általában együttműködött, ám a viszonyuk olykor nem volt felhőtlen. A nézetkülönbségek komolyabban a 90-es évek közepén mutatkoztak meg. Ezek hátrányosan érintették az emlékhely nemzeti parkká alakításának folyamatát, de a kialakítás első szakaszában hatásukat még nem éreztették nyilvánvalóan.

Recsken, a csákánykőpusztai egykori Barkóczy-tanyán, a kényszermunkatábor helyszínén 1991. október 25-én, pénteken avatták fel az első emlékművet, amely ma is elsőként fogadja az idelátogatókat. Az egykori szálláshely jelenlegi bejáratánál (a korabeli bejárat ezzel átellenben volt) állították fel Farkas Ádám szobrászművész alkotását, amely magában foglalja az ott raboskodott férfiak névsorát is. A miniszterelnök, a történész Antall József vállalta az avató beszédet, ami egyúttal jelentette azt is, hogy az új Magyarország első kormánya komolyan veszi feladatát, és szemben áll mindenféle törvénytelenséggel. Ennek megfelelően három kormánytag is elkísérte a kormányfőt: a belügyi és az igazságügyi, valamint a titkosszolgálatokat felügyelő tárca nélküli miniszter. A recski táborról többek között azt hangoztatta a miniszterelnök: „Valami olyat kezdtek el itt, ami nem Közép-Európa, hanem Oroszország és a náci Németország jellemzője volt, hiszen minden társadalmi csoportból voltak itt emberek, akiket az kapcsolt össze, hogy felléptek a diktatúra ellen.”

Antall szavai megnyugtatták a jelenlévőket, akik teljesen benépesítették a hatalmas tisztást. Ötmilliárd forintot helyezett kilátásba az életüktől és szabadságuktól jogtalanul, politikai okokból megfosztottak kárpótlására. Meghatóan lelkesültek és bizakodóak voltak ezek a koros vagy inkább idős, nyúzott, elnyűtt emberek. Fiatalokat meghazudtoló (újra)felfedező hevülettel járták végig a bozóttal, bokrokkal és fákkal benőtt, részben felejtőként tudatosan betelepített területet: megaláztatásuk, szenvedéseik egykori helyszíneit. Emléknyomokat kerestek, a tűnt időre visszautaló akármilyen rekvizitumot, amely igazolja és hitelesíti korábbi, itt töltött éveiket. És ráakadtak néhány nyomra, jelre. Megveregették azt a két-három korhadt kerítésoszlopot, nézegették a rozsdás drótfoszlányokat, a beton- és kőmaradványokat, a más célra átalakított parancsnoki épületet, vizsgálgatták a feltöltődött patkmedret, melyet tavakká mélyítgettek, és amelynek saras vizében, munka után annyiszor megfürödtek, mint sárban a disznók, ami akkor mégis jólesett... Emlékszel? – s örültek, hogy megkérdezhetik egymástól... Emlékeztek. Előfordult, hogy kicsit másképp, mint a másik, de ez nem emelt közöttük áthidalhatatlan akadályt. Azokra a percekre, órákra visszafiatalodtak. Fürgébben mozgott a 81 éves, nagybátonyi Oláh Mihály is, meg 70 éves társa, rendszeres emlékező partnere, a maconkai Hajas Árpád. Két egyszerű, falusi ember, parasztcsalád fiából lett korcsmáros, illetve kereskedő. Nagy

bűnük az volt, hogy nem szerették a Rákosi-rendszert, átláttak a kommunista, szovjet mellébeszéléseken, sőt hazudozásokon, és falujukban, a környezetükben – az ÁVH megítélése szerint – a kívánatosnál többen és jobban rokonszenveztek velük, vagy urambocsá' hallgattak is rájuk.

Az emlékpark kiépítésének folytatása a vártnál lassabban ment. S ebben már szerepet játszottak a szövetségek, illetve a személyek közötti nézetkülönbségek, sőt bizonyos esetekben az ellentétek is. Az Amerikában élő Sztáray Zoltán 1993-ban levelet írt Antall József miniszterelnöknek, kormánysegítséget kért a recski nemzeti emlékpark létrehozásához, s a beadványhoz csatlakozott a Zimányi Tibor vezette magyarországi Recski Szövetség is. A kérelem időpontja – utólag visszatekintve világos – nem a legmegfelelőbb, hiszen Antall József akkoriban már nagybeteg, erejét megfeszítve, folyamatos orvosi kezelés mellett látta el hivatali munkáját, s az év utolsó hónapjában meghalt. Az utódkormánynak elsősorban a közelgő tavaszi választásokra kellett összpontosítania. Az 1994-es országgyűlési választások a szocialistákat juttatták hatalomra, akik koalícióra léptek a szabad demokratákkal, és az új kormány kilenc hónapon keresztül jobbra csak tájékozódott. Részéről a kedvező válasz 1995 tavaszán született meg: a kormánytagok az előző évi költségvetési tartalékból 11 millió forintot szavaztak meg az emlékpark munkáira. Elsőként a terület jogi helyzete várt tisztázásra, mivel a Farkas-féle emlékművet még ismeretlen tulajdonos telken állították fel. Ezt a feladatot a magyarországi szövetség végezte el. Sztáray megtervezte a büntetőbarakkot, az őrtornyot és a bunkert (vagy fogdát) úgy, hogy előzőleg megszerezte az egykori barakképítő tervrajzait. Az emlékpark látványtervének elkészítését két külföldön élő rabtársra: a németországi Mérai Józsefre és a svájci Rásonyi-Papp Istvánra bízta. Az avatóünnepséget 1996. szeptember 28-án, szombaton tartották.

A csúszásról és az ellentétek mibenlétéről egyértelműen igazít el bennünket Borbándi Gyula akkortájt publikált újságcikke: „A tervet irányító szempontok, a tennivalók és azok sorrendje, a partnerek megválasztása, a felavatási ünnepség előkészületei, a munka üteme tekintetében a két tagozat között eltérések mutatkoztak... A bajok abból eredtek, hogy a kinti és a Zimányi Tibor által vezetett hazai tagozat nem egyformán látja a szövetség kapcsolatteremtési lehetőségeit és szükségleteit. A két társaság egymástól eltérően ítéli meg a környezetet és a háttérrel, amelyben eredményes munka folytatható. A külföldiek a politikamentességet, a politikai erőktől való egyforma távolságtartást, a hazaiak a közéletben való részvételt és az ügy érdekében történő politikai kötelezettségvállalást pártfogolták. Kétségtelen, hogy az utóbbi járt ugyan némi eredménnyel, különösen a kárpótlási törvények

megalkotása esetében, másfelől megosztotta a recskiek közösségét, és nemzetközi szervezetükbe belevitte a hazai belpolitikai ellentéteket. Ez mindenképpen ártott az oly kívánatos és szükséges egységnek. Az egymástól eltérő taktikai megfontolások... óhatatlanul az egyöntetűség és a közhangulat romlásához járultak hozzá.”

Recsk – mindenféle machinációk ellenére – valóban mindannyiunk közös öröksége. Ezt a szellemi egyetértést kívánták hangsúlyozni végül is a zsal, hogy az ország legfőbb közjogi méltóságát, Göncz Árpád köztársasági elnököt kérték fel az avatóbeszédre. Ismerték 1956-os bebörtönzöttként, íróként és műfordítóként is, ami további jelentéseket, illetve jelentőséget adott az eseményeknek. Az elnök, a korabeli politikai megosztottságból és ellenséges, gyűlölködő közhangulatból kiindulva, a megbocsátó emlékezést állította beszéde középpontjába, és nemzetközi összefüggésbe helyezte a magyar Gulágot: „Recsk... Minden keservével a sztálinizmus emblémája, fókusza annak a mindenki ellen irányuló generális gyűlöletnek, amelyet e század – nem egyetlen – bomlott elméje szült meg.”

Aki napjainkban ellátogat Recskre, az északkeleti Mátrába, lebilincselő látványban lesz része. A nemzeti emlékpark méltó emléket állít a szenvedőknél, az ott elhunytaknak. Létrehozói igyekeztek – már amennyire lehetséges volt – visszaállítani az eredeti állapotokat. Az eligazító információs tábla felirata akár egy iskolai történelemóra szellemi patronja lehetne. A következő magyar szöveg németül, angolul és franciául is olvasható: „E helyen, nyilvánosságtól teljes elszigeteltségben, titkosan létesült és működött az 1950–53-as években a »bolsevik-vörös diktatúra« magyarországi megsemmisítő tábora. Sztálin halála után – 1953 őszén – Nagy Imre min.-elnök feloszlatta és eltüntette az akkori ÁVH törvényellenes intézményeit, közöttük a legembertelenebbnek minősülő recski kőbánya kényszermunka- haláltáborát is. Nagy Imre min.-elnököt 1958-ban a kommunista kormány kivégeztette. A túlélők az átélt megkínzások színhelyét, mind az elhunyt társak emlékét történelmi mementóként adják át és bízzák az utókor megőrzésére. Ez a nemzeti emlékpark emlékeztet – és jelképesen közös kegyelet helye Magyarországon a politikai erőszak minden nyomtalanul eltűnt vagy névtelen áldozatának is. Soha többé politikai diktatúrát törvényesítő államot! Ez az utódok kötelezettsége... és: »A magyar név megint szép lesz, / Méltó régi nagy híréhez...«” *(Pontos idézet, csak a helyesírási pontatlanságokat és a kiemelés nagy betűit változtattam meg. – S. L.)*

*

A XXI. században (a harmadik évezredben) újabb elemekkel gazdagodott a recski mementó. Vannak művészek, politikusok, újságírók, gondolkodók, akik

fittyet hánynak a ciklusonként felerősödő felejtést szorgalmazó törekvésekre, és úgy gondolják, csak múltunk megvallásával és a mindennapjainkba illesztésével lehetünk teljes értékű emberek, méltó leszármazottai elődeinknek. Nem eltörölni kell a múltat, hanem a különböző álláspontok összevetésével szembenézni vele, minél pontosabban feltérképezni, és a jövőt alapozó tanulságait összegezni. Ha ez megtörtént, már lehet felejteni. Addig azonban elkerülhetetlenek és nélkülözhetetlenek a (nyilván számos szubjektivitást, akaratlan ferdítést is tartalmazó) visszaemlékezések, kiváltképpen egy olyan korszakra vonatkozóan, amely a tabuk világa volt, és így szükségképpen alig maradt fenn róla írásos feljegyzés, illetve a dolog természetéből következően maguk a dokumentumok is számos torzítást tartalmaznak.

2001 januárjában mutatták be Sággy Gyula kétrészes dokumentumfilmjét: Recski rabok a kövek árnyékában. Forgatókönyvét a rendező Erdey Sándor A recski tábor rabjai című memoárkötete alapján írta, felvételeit nagyobb részt az eredeti állapotában visszaállított nemzeti emlékpark és a köztemető vizualitás szempontjából leginkább kínálkozó szegmenseiben készítette. A temetőben hosszú hónapokon át kutattak a Benkő Zoltán kuratóriumi elnök által irányított Recski Nemzeti Emlékpark Alapítvány megbízásából, orvos szakértőt, régészt is bevonva, annak reményében, hogy a munkatáborban elhunytak földi maradványait fellelik – mindhiába. Az alapítvány ennek ellenére tetszetős emlékművet építtetett, stílusosan különböző méretű kövekből. Az átadási ünnepséget 2001. szeptember 9-én, vasárnap rendezték.

*

A temetőbeli emlékmű gyakorlati megvalósításában kivételes szerep jutott Szakra Ferenc temetőgondnoknak. Megbízatása központi figurává emelte a helyi szervezésben, háza pedig a Budapestről folyamatosan idelátogatók „mentsvára, turisztikai központja” volt, vagy ahogy jelképesen mondani szoktuk: kályha, amelyhez mindig lehet igazodni és kiindulni onnan.

Szakra Ferenc családja a történelmi Nógrád megye óriás váráról is nevezetes Fülek városából települt át a környékre. Az apa gépész, kovács, kerékgyártó mesterként gondoskodott hat gyermekéről, s négy fia mindegyikének szakmát adott a kezébe. Ferenc a közeli Kútvölgypusztán született a nagy gazdasági világválság utolsó esztendejében, ötéves korától azonban már Recsken lakott a család. Kitanulta az esztergályos szakmát, gépipari technikai érettségit szerzett, normatechnológusként foglalkoztatták. De magától értetődően nem erről beszélgettünk...

– Nagy kamaszként rengeteget jártam arrafelé, amerre a tábort felépítették. A nyolc osztály elvégzése után, 1948 augusztusában elmentem dolgozni

egy nem is tudom milyen céghez, valami erdészeti vagy vízügyi igazgatóság-féléhez, és utakat, vízgyűjtőket, szivattyúaknákat építettünk a Mátrában. Az első vízgyűjtő a körbérci volt, valahol a tábor alatt, aztán a Györke-kútja, az égettvági kút készült el. Itt dolgoztak az iskolatársaim, Kapás Márton meg a többiek. Mindennap arra jártunk, láttuk, hogyan épül ki a tábor. Emlékszem az első táborlakóra is: Király Józsefnek hívták, Tatabányáról. Kicsi, fürge ember volt. A sors keze, vagy mi: vele 90 júniusában újra találkoztam. Mindjárt megismertem a mozgásáról. Annyi év után. Sírt, mint a gyerek. Úgy tudom, ő volt az utolsó rab is, aki elhagyta Recsket. Kőfejtő volt a szakmája, de hogy a táborban mit dolgoztattak vele, azt nem tudom, oda nekünk tilos volt bemenni... Hogyan találkoztam Király Józseffel? Úgy, hogy kezdetben a mi kutunk adta a vizet a tábornak. Arrafele volt, amerre most az őrtorony áll. Az ezzel megbízott raboknak, az ÁVO-sok felügyelete mellett elmagyaráztuk, mit hogyan kell csinálni, hogy legyen vizük, aztán nekünk onnan távozni kellett.

– Hogyan mozoghattak a tábor környékén?

– Csak a kerítésen kívül mehettünk, és egy pontosan kijelölt szakaszon. Kizárólag csoportosan. Előtte a jelszót mindig be kellett mondani az őrnek. Elmondom magának pontosan, hogy történt ez. Reggel hatkor találkoztunk lent a faluban, és a kijelölt vezetőnkkel csoportosan elindultunk az aznap éppen esedékes munkahelyre. A tábor kerítéséhez érve, a vezetőnk bemondta az őrnek a jelszót, és ha elfogadta, akkor mehettünk tovább. Általában ketten voltunk brigádvezetők: id. Doba Mátyás, aki pár évvel idősebb volt nálam, és én. A következő napi jelszót úgy tudtuk meg, hogy az utolsó őr mindig megmondta a brigádvezetőnek. Nem kiabált, sőt igazából nem is mondott semmit. A toronyállásból ledobott egy összehajtogatott, kis cédulát, arra volt ráírva a jelszó. Rendszerint valamilyen állatnév: Vakvarnyú, Őzike, Vaddisznó, Bagoly, szóval ilyenek. Azt csak később tudtam meg, hogy a jelszót mindig a külső őrség parancsnoka, Bihari Pál százados adta ki. Megjegyeztük a jelszót, és a cédulát gyorsan eltüntettük. Senkinek nem szólhattunk róla. A fejünkkel játszottunk volna, ha valaki megtudja a jelszót.

– Milyen ismereteik voltak, mint arra járóknak, a lágerről?

– Nem tudtunk mi róla semmit. Nem olyan világ volt akkor, mint most: a táborról nem mertek beszélni az emberek. Mi se. Féltünk. Recskén az ÁVO-sok voltak az urak; sőt az országban, még utána is. A rendszer ellen nem lehetett szólni, tenni. Kisebb csetepaték azért voltak, de komolyan senki sem mert velük összeakaszzkodni, még akkor sem, ha a legszemtelenebbül provokáltak. Elmondok két ilyen esetet. Az egyiket Zeller Feri bácsi, fúrómester, öreg bányász mesélte. Műszakból jöttek öten vagy hatan,

betértek a bányászotthon kocsmájába, ott van a vasútállomás mellett, kikérték maguknak a korsó sört meg hozzá a féldecit, ahogy a bányászok szokták. Ekkor lépett be a Vágottnyakú, Varga Jani. Se szó, se beszéd, három féldecit azonnal felhajtott az övékéből. Zeller Feri bácsi nem hagyta szó nélkül, megfenyegette a késével, de többet nem mert csinálni... A másik eset velem történt meg. Bál volt, felkértem régi osztálytársnőmet, a Zám Rózsit táncolni. De Varga Lajos tizedes nem hagyott, azt mondta: „az az én szeretőm”, és a pisztolyát mutogatta felém: „keresztül lőjelek?” Mérgemben széthúztam a mellemen a fehér inget: „Ide lőjél, az anyád szentségit!” Nemsokára feltűnt a készültség; rendszeresen ellenőrizték az ávósokat, mert rossz hírük volt. Jó viszonyban voltam a járőrparancsnokkal. Észre vett rajtam valamit, mert megkérdezte: Mi van, Feri? Elmondtam neki. Intett az ujjával: „Varga”... és kivitték a tizedest. Legközelebb kopaszon láttam, és egy hónapig nem jöhetett be a bálba.

– Kétszer történt szökés a táborból, hallottak ezekről valamit?

– Egy szót sem. Itt a faluban semmi megbolydulás nem történt. Mi, aki az erdőbe jártunk, annyit észleltünk, hogy nagyon megszigorodott az ellenőrzésünk. De hogy miért, az okát nem tudtuk. Nem is mertünk beszélgetni róla. Pedig 1951-ben már nyilvánvaló volt, hogy fent a hegyen valami különleges történik. Innen lentről jól lehetett látni, ki van világítva a hegy... Elmesélek egy döbbenetes találkozást Imre barátommal, a ballai kocsmárossal. Szombaton még a kocsmájában vendégeskedtem nála, beszélgettünk, hétfőn reggel meg már a táborban láttam. Meglátott ő is, biccentettem neki, és ő visszabiccentett, finoman, óvatosan, mert büntették volna ezt is, hát még a beszédet. Így mentek akkoriban a dolgok... Én aztán 1951 júniusában új munkahelyre kerültem, Liszkóba, a 7039. számú vállalathoz. Ez egy fedett számú lőszergyártó üzem volt. Ilyen működött Jobbágyiban, Palotáson, Sirokban. Fedezésképpen később láncot, tubust, festékes dobozokat is gyártottunk.

Szakra Ferenc 1956-ban nősült, felesége attól fogva él Recsken. Az asszony az ÁVH-s örököt már hétköznapi foglalkozású, mondhatni tipikus falubeliekként ismerte meg. Akik benősültek a faluba, azok katonai szolgálatuk előtt többnyire szegény, esetenként árva falusi fiatalok voltak. A 80-as évek derekáig szinte semmit nem tudott róluk. Csak azóta, amióta lehet beszélni a Rákosi-féle népi demokrácia sötét múltjáról is. Ma már a csúfnévüket is ismeri, azokat, amelyeket a rabszolgaként fogva tartott rabok ragasztottak rájuk valamilyen tulajdonságuk, tettük vagy mondásuk karikírozásával. Vereczki János a Vörös, akit emberséges ÁVH-s keretlegényként említ Erdey Sándor a könyvében; Varga János, a Vágottnyakú viszont a szadista jelzőt kapta. Bálint Jánosra Számtantanár elnevezést ragasztották,

mert – intellektuális színvonalára jellemző – létszámellenőrzéskor rendszerint elszámolta magát. Róla jegyezték meg, hogy a bunkerban megcsókolta az ülepét egy rabbal, majd a szerencsétlent visszarúgta a fogdagödör vízzel telt, agyagos aljába, művi felháborodással, mondván, szájával összesározta a valagát. Rajtuk kívül még három-négy másik rabtartó élt Recsken a temetői emlékmű avatásakor. Idegenekkel nem állnak szóba. A szintén szadistaként jellemzett Mongol, alias Tóth Kálmán Bükkszéken lakott, a „bálozó” Varga Lajos Sirokon vert gyökeret.

– Az embertelenséget nem lehet mentegezni, nem lehet azt mondani: parancsra tettem – fogalmazza meg erkölcsi értékítéletét Szakra Ferencné. – Azt meg lehet parancsolni valakinek, hogy legyen kemény, de hogy kegyetlen... Ez az emberségen múlik. Viselkedéséért mindenki maga felelős.

– Az elmúlt hónapokban nagy jövés-menés volt a faluban: filmforgatás, emlékműépítés. Tapasztalatai szerint hogyan fogadták a recskiek a múltfeltáró érdeklődőket?

– A többség készséges volt, igyekezett eleget tenni a kéréseknek. Akik valahogyan érintettek voltak a dologban, azok nyilván nem örültek. De hát ez így van kezdettől fogva. Az óvatosság mindenkire jellemző. Ne részletezzük a dolgokat, jobb a békesség. Nem az egykori ÁVO-soktól félnek, vagy netán a rokonságuktól, mintha akkora nagy lenne, mástól félnek... Tudja, a politika. Nem akarnak maguknak meg a családjuknak fölöslegesen bajt. Ki tudja, mi lesz a választásokon? Visszajönnek a kommunisták, nagyon akarnak, és akkor lesz itt népiirtás. Azért nem beszélnek még az itt elhaltakról sem, hogy kit hova temettek. Ettől félnek, és ezt nem egy ember kerek percc kimondja... Nézze, mi is úgy vagyunk vele, a párommal, mindegy, mi lesz, marad-e a demokrata hatalom, vagy nem marad, csak minket hagyjanak békén! Soha nem voltunk egy pártnak se a tagjai. *(A 2002-es országgyűlési választások végül kormányváltást eredményeztek, és négyéves szünet után újra a szocialista-szabad demokrata koalíció határozza meg az ország sorsát. – S. L.)*

– Jogosnak tartja önmaga és a mások félelmeit? Nem inkább megszokásról van szó?

– Azt hiszem, ezt lehet magyarázni így is, meg úgy is. Az élet tanította meg az embereket, hogy óvatosak legyenek. A politikusok huzakodása mindig a kisembereken csapódik le. A rendszerváltás idején sokan lekesedtek, beszéltek, most már lehet, szabad, aztán gyorsan elhallgattatták őket: ijesztgetéssel, fenyegetéssel. Volt egy recski ember, aki elkezdte mondogatni, hogy az ávósok a döngkúthoz vitték a halottakat, de aztán ő is elcsendesedett. Szóltak neki: jobban teszi, ha befogja a száját... Kik szóltak neki? Ugyan kik? A volt ávósok meg a kommunisták.

– És a volt ávósok nem félnek?

– Hát már nekik sem olyan fényes, mint régen. De nem kell félniük, a falu velük van. Bosszúról, velük szemben, nem lehetett hallani. Igaz, Bálint Jánost megverték nagyon, úgy a 90-es évek közepén, de senki mást. Azt nem tudni, hogy kik... Talán egykori rabok? Nem beszél róla. A felesége nem engedi.

*

A Recski Nemzeti Emlékpark Alapítvány kuratóriuma tíz órára tűzte ki az avatóünnepség kezdetét. Arra számítottak, hogy érkeznek majd a háromnegyed tízes menetrendszerű autóbuszjáráttal is a fővárosból, de tévedtek. Aki jelen akart lenni, az eljött személygépkocsival. Esős, hűvös őszkezdet volt. Emiatt is mutatkozott szerény érdeklődés? Vagy az egyes személyek közötti ellentétek ebben a formában is megmutatkoztak? A katolikus szentmiséről érkező helybeli hívekkel lehattunk vagy nyolcvanan. Fellépett a nagyközség énekkara – netán ez a templomi kórus is egyben? Szerelt fővárosi operaénekes, szintetizátor virtuóz. A kuratóriumi elnök, a történész Benkő Zoltán beszédét Süveges Gergő, a Magyar Televízió bemondója olvasta fel, mert a nagykabátban is didergő, gyengélkedő, idős férfi nem vállalta a szereplést. Megbízásából Kiss Judit, az egykori recski rab, Rák Jenő özvegye sürgölődött szervező házigazdaként, majd férje egyik, táborban született és csak a halála után megtalált versét szavalta el. Michnay Gyula búcsúzott a hegyen elhunyt bajtársaitól. Az ő edzett, kemény szíve is ellágyult az emlékezés pillanataiban.

– Kedves halott bajtársaim! Itt hagytalak benneteket, ti tovább szenvedtetek, de igyekeztem felhívni a nyugati világ figyelmét rátok, hogy tudják, mi történik a vasfüggönyön túl. – És mintha neki kellene mentegetőzni: – Sajnos, ez csak részben sikerült. Mindenki nevét nem ismerhettem. – Végül tényekkel vádol és megnyugszik: – Csak elkapartak benneteket, nektek nem jutott tisztes temetés... Most sikerült emléket állítani szenvedéseiteknek, áldozatotoknak. Ez időtlen időnkig megőriz benneteket.

Az emlékmű andezittömbök, kőzúzalék és márványtáblák esztétikusan elrendezett együtteséből áll, közepén zászlórúddal. Mily igazságtevő a sors! A kőbánya segítségével – amely kint és keservet, sokaknak halált hozott – talán soha nem készülhetett volna el. Az alapítványnak nem lett volna rá elegendő pénze. A svéd tulajdonú kőbánya helybeli vezetője, Holló Imre okkal-joggal részesült tehát a köszönetben. A bánya térítés nélkül adta a követ, szállítással egyetemben. Örvendjünk: nem halt még ki a szolidaritás!

– Ezeknek az embereknek – mutat az emlékmű felé Benkő Zoltán, mintha valóban ott nyugodnának – egyenes maradt a gerincük, mertek igazat mondani. Ha Sztálin tovább él, akkor mi sem élhettük volna túl a haláltábori körülményeket. Persze a remény ott lobogott mindannyiunkban, mert máskülönben tényleg nem lehetett volna túlélni Csákánykő poklát.

Az alapítvány a lehető legtöbbet próbálta megtenni azért, hogy felkutatssa a recski rabok földi maradványait. Pontos számot senki sem tud. Az ÁVH titokban intézett mindent, a halottak anyakönyvezésétől kezdve az elszállításukig és elhantolásukig. Ráadásul „példásan”: nyomtalanul. S gyakorlat volt továbbá, hogy a halálozási adatokat meghamisították, és Recsk helyett valamelyik börtönt írták, például a vácit. Erdey Sándor és társai több mint kétszázra becsülik hallottaikat. Közülük 130 személy Recsken halt meg, a többi ismeretlen helyen, mert betegként elszállították valahova, nem hozták vissza, és sohasem került elő. Akik beszélni tudnának róluk, a temetkezések helyszíneiről, azok már vagy maguk is meghaltak, vagy – s ezt mindenki a volt őrizőkre érti – betyárbecsületből hallgatnak.

– A legmesszebbmenőkig megértem az elhunytak hozzátartozóit – mondja Szakra Ferencné. – Tisztességgel el akarják temetni a halottaikat. Joguk lenne hozzá. Nem bánják, ki mit tett akkor, ki miért és mennyiben hibás, felelős, csak mondják meg a helyet, hogy legalább virágot vihessenek oda.

A tábor fennállása idején állítólag sokfelé temetkeztek az ÁVH-sok. Emlegetik a recski temetőt, a tábor kerítése melletti árkot, a dögkutat, a táborban működtetett nagy kemencét, amit olyan gyorsan lebontottak a bezáráskor.

– A feleségemék itt, a temető közelében laktak, többször látta a ponyvás autókat leállni a völgyben – mutatja néhány feltételezett sír helyét Holló József, a temetőgondnok segítője, körülbelül száz méterre a halottasháztól.

– Volt itt tizenhat halmocska – jegyzi meg Kiss Judit. – Hiába ástak. A szakemberek végül megállapították, oda nem temettek.

Az akácos alatt, a halmok mellett helyezte el a család 1993-ban Módly István horthysta rendőr alezredes szürke márványtáblácskáját. Leánya, Gyöngyi a saját költségén ásatott is azon a helyen. A családtagok már a 60-70-es években rendszeresen elzarándokoltak erre a helyre, ahol akkor nagy hant tornyosult, mintha tömegsírt rejtene a föld. Némely helybeli szerint egy időben ide temették az öngyilkosokat. A sikertelen ásatások után – Benkő Zoltán javaslatára – Módly István emléktáblája átkerült a temető másik szegletébe, és a Recsken elhunyt összes fogoly emlékhelyének szerves része lett.

– Ki tudja, mit hoztak ide a ponyvák alatt – fűzi tovább megkezdett gondolatát Holló József. – Ezek nem mondják. Pedig tudhatják... Javaslom is Benkőnek, hogy kérdezze meg a Kutyást, arról azt mondják, ember-séges volt velük szemben, de az sem beszél erről... Ezért vélik sokan úgy, hogy zsarnokság van továbbra is Recsken. Nyögjük a régit. Látja, az emberek nem mernek kijönni erre az ünnepségre sem. Nem tudom, mit tennének, ha az ő hozzátartozójukkal történt volna ilyen?

Rák Jenő többször említette a feleségének – s erről más rabok is megemlékeztek –, hogy az erdőbe is temettek az ávósok, de az egész erdőt nem lehet felforgatni. A dögkútba temettek a második világháború idején, ezért a későbbi maradványokat, ha tényleg vannak, igencsak kétséges lett volna szétválasztani. Azon felül a kutat később berobbantották. Mindent latba vetve, itt végül nem kutattak.

Szép gondolat volt az újratemetésé, nem az alapítványon múltott a sikertelensége.

Holló József bizalmasan megsúgja még:

– Volt a faluban egy másik tábor is. Arról ugyan nem beszélnek, de emlékeznek rá az öregek. Arrafelé volt, amerre a tóhoz kell kimenni. Nem volt olyan szigorú, mint a csákánykői. Azokat vitték oda, akik politikai vicceket meséltek, engedély nélkül disznót vágtak, feketéztek... Én nem igazán emlékszem rá, mert katona voltam. De hogy katonáéknál is mi történt! Az egyik bajtársam viccből megvakargatta Rákosi kopasz fejét, meglátták, és a politikai tiszt hónapokig szaglászott utána. Ettől kezdve aztán példásan viselkedett, és végül baj nélkül megúszta a meggondolatlan mókázást.

*

Sokan gondolják úgy, és szeretnék elhíttetni: régen volt, igaz se volt. De olyannyira igaz volt a kommunista diktatúra, hogy a Rákosi-rezsim betonkemény, vonalas és voluntarista politikája egyes elemeit átörökítette az utána következő Kádár-korszakba, amelynek már szembe kellett néznie a rendszer megreformálásának szükségességével és lehetőségeivel, amiből lényegében következik a diktatúra úgynevezett puha jelzője. Annyira azonban nem volt enervált vagy elnéző a rendszer, hogy ne tudta volna belenyugvó apátiában, eligazító regulában tartani a népet, ne keserítette volna meg – esetenként az erkölcsi tönkretételig – azoknak a családoknak és személyeknek az életét, akiket valami miatt, akár okkal vagy ok nélkül, az ellenségének tartott. Az apák bűne a fiúkra szállt, s olykor jutott belőle még az unokáknak is. Könnyen tudtak csapdahelyzeteket teremteni, melyekbe a gyanútlan, hívő ember természetesen egyszerűséggel sétált bele.

Illusztrálja a fentieket id. Orosz (dudás) Tamás maconkai parasztgazda és leszármazottainak dióhéjba foglalt története.

Id. Orosz évtizedeken keresztül kiválóan gazdálkodott örökölt és szerzett földjén. Világháborúkat, forradalmakat élt túl, reményekkel töltötte el a népi demokrácia, hiszen saját földjén dolgozott. Igen ám, csakhogy a Rákosi vezette kommunista párt nem sokkal a látványosan végrehajtott földreform után – lehet, hogy ez volt tervük eredetileg is, politikailag azonban azonnal nem volt célszerű keresztülvinni – megváltoztatta mezőgazdasági politikáját, és hadat üzent a föld magántulajdonának is. Aki nem lépett be a termelőszövetkezetbe, annak a gazdának is megmondták, hogy mit és mennyit termeljen. Nem illett, de inkább nem volt szabad vitatkozni. A szovjet katonai asszisztencia mellett, az erőszakos, képmutató és hazug pártpolitizálással létrehozott szocialista társadalmi rendszer gazdaságpolitikája a közösségi tulajdonon és a tervelőírásokon alapult.

A maconkai parasztember vesztét ez okozta. Ráadásul rokonféléje is volt a besúgó. Pártutasításra dirigálni próbált, hogy az öreg mennyi búzát, árpát, kukoricát meg ezt-azt termeljen. Türelmesen hallgatta az öreg egy darabig, ám végül csak felment benne a pumpa. „Ej, fiam, ne mondjad már nekem ezeket! Hát te az apád zacskójában se voltál akkor, amikor én már a földet túrtam.” Ez a történet aztán úgy ment tovább, egyre feljebb a pártszervezetekben, hogy id. Orosz (dudás) Tamás ellenszegül a kommunista rendszernek, kulák, jó lesz szemmel tartani.

– Nagyapám nekem a példaképem – vallja Orosz Tamás bátonyterenyei vállalkozó, aki a maconkai városrészben lakik, mint a nagyapja. – Hétgyerekes földművescsaládban született 1899-ben. Az apai földből nem sok jutott neki. A saját öt-hat holdja mellett földet bérelt, körülbelül 25-30 holdon gazdálkodott. Szegény kondáslányt vett feleségül. Nyugodt, csendes, megfontolt embernek ismerték. A hozzá hasonlókra szokták mondani: igazi parasztember. Nagyon értett a földhöz. Gyarapodott. Első volt a faluban, irigyelték. Amikor elvitte az ÁVH, már csak a nők maradtak otthon, a fiáért, Tamásnak hívták őt is, egy hónappal korábban jöttek.

Ez a fiú lett később, már a forradalom után Orosz Tamás édesapja.

– Nagyapának három gyermeke volt. A felesége meg a két lánya sokáig semmit sem tudott a férfiakról. Apámat 1950 áprilisában, nagyapámat májusában internálták. Apám néhány korabeli, húsz év körüli sráccal rendszeresen kijárt a Mátrába, kirándultak, beszélgettek, a kommunista rendszert nem szívték. Valakinek szemet szúrt, és beárulta őket. Apám több internálótáborban és börtönben végigjárt az öt év és egy hónap alatt, amíg távol volt.

A hatóság bizonyára azért vette nagyon komolyan a fiatalok kirándulásait, mert akkoriban fegyverrel a Mátrában bujkált egy régi hivatásos katona, a nagybátonyi Patai László. A Horthy-hadseregben profi módra megtanulta a szakmáját, nem ijedt meg a saját árnyékától. Feleségét rendszeresen látogatta, bujkálás közben, gyermeke is született tőle. A rendőrség, az ÁVH tehetetlen volt. Legendákat suttogtak az emberek, bizalmasan, egymás között „a Patairól”, aki nem egyezik ki a kommunistákkal, és akit nem tudnak elkapni. Biztosat persze senki sem tudott róla, vagy csak nagyon kevesen. Talán épp akkoriban ért véget magányos „betyárhistóriája”, amikor ifjabb Oroszt és társait lefogták. Patai tűzharcba keveredett üldözőivel Gyöngyöspatán, egy erdőszélen, és az utolsó golyót saját fejébe röpítette.

– Nagyapa a kistarcsai internálótáborban töltött néhány hónapot, aztán ősszel Recskre szállították. 1953 augusztusában jött haza. Azért emlékszem rá ilyen pontosan, mert azt az eseményt mindig megböjtölte. Pár napig nem evett húst, nem ivott alkoholt. Hálát adott a jóistennek, hogy épségben megszabadult. Így mondta. És ezt még Recsken megfogadta... Egyébként én sokáig semmit sem tudtam a történetekről. Olyan iskolás voltam, mint a többi gyerek. Amikor nagyapa először említette elhurcolását, tizenéves suhanc voltam. Ki lehet számítani, mikor történhetett: 1957-ben születtem. Persze Recskről túl sokat sohasem beszélt, mindig inkább a munkáról. Sokat dolgoztunk együtt a mezőn, tanított. Például mesterien kaszált. „Ne erőből csináld! Ne pofozgasd a kaszád! Megvan annak a modlája” – ez volt a szavajárása. „Csak a sarkát ereszd le!” A lajbija zsebében Negro cukrot tartott, és ha elfáradt, megkínált: „Gyere, fiam, szopogassunk!”

Recski éveiből Kiss Dániel esetét meg a gödörfogdát emlegette rendszeresen. Nagyapa úgy mesélte, hogy Kiss Dániel a cigarettáját odaadta egyik megfenyített társának, ezért gúzsba kötötték. Tél volt. Egy idő után olyan közel került a forró dobkályhához, hogy megégtek az ujjai, és ezért több ujját le kellett vágni... A gödörfogdába pedig nagyapát is belökték, órákig benne kellett állnia, nyakig a vízben. És most jut eszembe: mesélt egy emberséges ÁVO-s őrről is... Nagyapát egyszer megfenyítették, és rábízták erre az őrré, hogy lássa el jól a baját. Az pedig bevitte egy helyiségbe, és azt mondta neki: „Bácsikám, ordítson, ahogy csak tud! Ne tudják meg a kintiek, hogy nem bántom. Hogy ütném meg magát, mikor maga olyan, mintha az apámra néznék.”

Az egyik nagynéném korán megözvegyült, ő kezdte keresni nagyapát. Utazott ide, utazott oda, eredmény nélkül. Elment Recskre is. Egyszer a ztán szerencséje volt: sikerült megpillantania az öreget. A vasútállomás közelében rakodtak. *(Ezt az úgynevezett alsótábort 1951 nyarán hozták létre, hogy az*

*időközben felépített kötélpályán ideszállított kötömböket szükség szerint tovább aprít-
sák, osztályozzák, majd tehervagonokba rakva elszállítsák. Mintegy 150-en dolgoztak
itt rendszeresen. – S. L.)* Nagypapa háromszor felemelte a lapátját, mintegy
jelezve: látlak. Ezt megtudva nagy öröm lett mindjárt a családban. Lelki
nyugvást adott az a tudat, hogy megvan édesapa. Utána többször elutaztak
Recskre, csomagot akartak átadni neki, de soha nem sikerült.

Kiszabadulva, nagypapa újra gazdálkodott, a saját földjén. Majd jött a té e-
szesítés. Sehogy sem akart belépni, de addig jártak a nyakára, beszéltek neki,
agitálták, hogy végül nem tudott kitérni. Meg aztán féltek is egy kicsit, és
nem ok nélkül. Ettől a belépéstől azonban nagyon oda volt az egész család.

Egyszer a hetvenes években a rendőrségen nagyon megverték az öreget.
Összeszólalkozott a politikáról – megint csak – az egyik rokonával, és azzal
zárta le a vitát, hogy: „Nekem nem tapad vér a kezemhez.” Az eset úgy
ment tovább, hogy hozzátették: „...mint a kommunistáknak”. Erre
Lumper, az őrsparancsnok behívatta nagypapát a rendőrségre, és megverette.
Lángvörösén jött haza. Édesanyám, a menyé kétségbeesve kérdezte: „Mit
csináltak magával, apuka?” Nagypapa élesen, határozottan válaszolt: „Se m-
mit!” Másnap mosakodott, készült a templomba, és édesanyám véletlenül
meglátta a hátát: csupa hurka volt a teste a sok gumibotütéstől.

Édesapámat a Kádár-rendszerben nem hagyták érvényesülni. Rendőrségi
felügyelet alatt volt sokáig. Két évig járt mezőgazdasági technikumba, to-
vább nem engedték. A hetvenes évek elején aláírtak vele egy papírt, hogy
elfogadja: semmiféle vezetőállást nem tölthet be. Ez volt a feltétele, az ára
annak, hogy én tanulhattam. A szécsényi mezőgazdasági technikumban
érettségiztem, egy év múlva felvettek a főiskolára, s 1979-ben kezembe ve-
hettem az állattenyésztési üzemmérnök diplomámat. 2001-ben fejeltem
meg egy újabb diplomával. A gödöllői Szent István Egyetemen tanultam.
Gazdasági agrármérnök vagyok. Régen ezt agrárközgazdásznak hívták. A
pásztói húsüzem egyik vezetőjeként dolgozom.

Családunk nem tartott szoros kapcsolatot másokkal. Nagypapához egy e-
dül Hajas Árpi bácsi járt, a vasárnapi misék után. Maconkán lakott ő is,
együtt fejtették Recsken a követ. Árpi bácsi se beszélt arról, miért került a
munkatáborba. „Oda voltam” – mondta, és kész. De a hangsúlyából, a
hangszínéből lehetett érezni, hogy ő sem önszántából ment oda, hogy őt is
ok nélkül és jogtalanul hurcolták meg... Árpi bácsi rendszerint hozott egy
üveg bort, és mellette estig végigbeszélgették a napot. Csudául összetarto-
tak. Talán így erősítették egymást... Már egyikük sem él. Nagypapám 81 éves
korában halt meg. Megedezte az élet. És tanította folyton. Új tudást hozott
haza Recskről is. Akkor derült ki, amikor építkeztem. Eljött segíteni, és a

vejét ő tanította meg követ törni. Tudta, hova kell ütni, hogy könnyen, fölösleges erőlködés nélkül összetörjön még a legnagyobb kődarab is. „Szála van a kőnek” – mondta. A veje alig boldogult a nagy bunkóval, nagyapa meg csak egy kis kalapácsot használt.

Embersége, szakértelme, munkaszeretete példa a számomra. Talán ezért is van egy nagy lelkipurdalásom vele szemben. Most kimondom: gyerekfejjel nem akartam neki elhinni azt, amit mondott. Rám is hatott a korabeli propaganda. Benne voltam a KISZ-ben, mint minden középiskolás, kötelezően, aztán vittek ide, vittek oda, egészen mást tanítottak nekem, mint amit ő mondott. Ó, nagyapa, nem is olyan rossz ez a szocializmus! – lelkesedtem neki. Csak amióta leomlottak a tabu-falak, amióta nyíltan és őszintén beszélnek és írnak a közelmúlt eseményeiről, amióta nem kozmetikáznak, azóta tudom, mennyire megalázták őt és a társait. Régen ezt el se tudtam képzelni. Mostanában viszont gyakran gondolok rá: mennyivel másabb lett volna nagyapa öröme, ha hiszek neki.

*

Nincs lehetetlenség, csak tehetetlenség. A több mint 1 200 recski fogoly közül kilencen gondolkodtak így, ennyien kíséreltek meg szökést. Két alkalommal, egyedül, illetve csoportosan.

Dobó József volt csendőr főhadnagy még a legelején, 1950 őszén, amikor a kerítés készült, és a géppisztolyos ÁVH-s őrök közvetlen közletről felügyelték a rendet. A foglyok az őrparancsnok engedélyével és egy őr kíséretével mehettek félre anyagcsere-szükségleteiket elvégezni. Dobó egy ilyen esetet használt ki. Egy őr kiesett a védőhálóból, s ennyi elég volt neki arra, hogy kerekét oldjon. Szökéséről csak legközelebbi munkatársai tudtak, s az esti létszámellenőrzés meglepetésekor pedig már árkon-bokron túl járt. Rokonai éltek Nógrád megyében. Összefagyva, lázas betegen kopogtatott be egy este Nógrádgyárdonyban az unokahúgáékhoz. A férj, Tóth Zoltán Balassagyarmaton dolgozott a Nemzeti Bankban, értelmes, tehetséges fiatalember volt, szép karrier várt rá. A menekülő erőre kapott az értelmiségi család házában, és szerencsésen átvergődött egyes vélemény szerint Csehszlovákiába, míg Tóth azonos nevű tanár fiának hallomásból táplálkozó emlékezete szerint Ausztriába. Kint jutott a tudomására, hogy a politikai rendőrség itthon maradt hozzátartozóin állt bosszút: letartóztatták családjá több férfitagját, apját, sógorát, a menedéket adó Tóth Zoltánt. Ezt nem tűrhette a lelkiismerete. Visszajött, és feladta magát az ÁVH-n. De csalódnia kellett a hatóságok tisztességében: lefogott családtagjait nem engedték ki, és ezzel végül a szökése sikertelenné vált. A megtorló gépezet beindult,

nem állíthatta le senki. A rokonszerető Tóth Zoltán egy recski barakkban halt meg, Trombitás Lajos érsekvadkerti, mélyen vallásos parasztgazda emlékezete szerint ő mellette, végelgyengülésben, 1952 tavaszán. Az elhunyt után egy fiú és egy leány maradt, felcseperedve mindketten diplomát szereztek. A családot a hatóság soha nem értesítette a halálesetről – a recskiekről ugyanis nem tartoztak elszámolással a főgva tartók senkinek. A család a szóbeszéden kívül ma sem tud semminemű pontosat, de nem is mennek utána. Az idő a legjobb gyógyszer a felejtésre. De a kényszer-felejtés gyógyít-e? Van-e ír arra az esetre, amikor megparancsolják a felejtést, az idő pedig múlik? Mindenesetre a reakció emberileg messzemenően érthető: az özvegy felejteni akart. Fiatalasszonyként annyira megviselte a történet, hogy később nem beszélt róla még a gyerekeinek sem. Amikor pedig már lehetett, akkor is csak pár elejtett szót. Kárpótlást nem kért. Mintha pénzzel kárpótolni lehetne a szerelmet, az elorzott, bemocskolt fiatalságot! Rég volt; és igaz volt; de hagyják őt békén – e körül mozgott a kívánsága minden felvetésre.

A második szökés, immáron csoportosan – ez minősített eset a mai büntető törvénykönyvben is –, az első után jó fél évvel később következett be. Nyolc rab szövetkezett. Veszíteni valójuk nem volt. Ürgéknek hívták őket őrizőik, szemükben nem voltak emberek. Azt csinálhattak velük, amit akartak. Az ÁVH-s fogva tartók, ezek a túlnyomóan huszonéves fiatal emberek, akik addigi életükben gyakran nélkülöztek, sőt különféle megaláztatásokat szenvedtek el. Keménységükben a kommunista hatalom is erősítette őket, és készséggel elhitték, hogy ők mások, különbek a köznapi halandóknál, legfőképpen pedig a rájuk bízott ellenségénél. Hiszen ezek az „ürgék” mind burzsujok, arisztokraták, földbirtokosok, kulákok, fasiszta katonatisztek, klerikális reakciósook, megalkuvó, nyugattal paktáló szocdemek! Ezekért nem kár. Ezeket merő szórakozásból meg lehet futtatni, békaügetésre, sárban kúszásra kényszeríteni, gúzsba kötni, sportból le lehet ütni őket, a kéz élével, mint a levágásra ítélt nyulakat szokás, és mindezek még taníthatók is a nyámnyilább, vagy csak humánusabb (?) őrizőknek. A menekülők látták azt is, amit a visszahozott Dobóval műveltek. Valósággal agyonverték, majd bedobták a két méteres gödörbunkerba. Kész csoda, hogy túlélte Recsk infernóját.

Tehát próba szerencse: 1951. május 20-án, vasárnap nyolcan elkezdték a futást az emberibb életért. A résztvevők: Haraszi József, Kertész János, Kihut József, Michnay Gyula, Mózes Mihály, Lőcsey Géza, Stern Mendel és Stern Pál. A szabadulás – hangsúlyozom – csak Michnaynak sikerült. A szökésnek mégis óriási politikai és lélektani jelentősége volt. Erdey Sándor

írja A recski tábor rabjai című könyvében: „Sokunk véleménye szerint ez változtatta meg az ÁVH-nak velünk szembeni likvidálási szándékát. Most már nem voltunk az ismeretlenségbe eltemetve, most már tudott rólunk a nagyvilág.”

– A szökést nem én találtam ki, de velem közölték először, mert megbízhatónak tartottak – emlékezik Michnay Gyula. – Nem voltunk barátok, érdekből szövetkeztünk. Azt tartom a legnagyobb fegyverténynek, hogy nem buktunk le a szökés előtt. Hat hétig terveztük. Miután egyedül maradtam, kiadták a parancsot: ha megtalálnak, a helyszínen lőjenek agyon. Kint, Bécsben az amerikaiak ugyanúgy nem hittek nekem, mint az ÁVO-sok. Kétkelkedtek, gyanúsítottak, megaláztak. Provokátornak tartottak. A két világrendszer élesen szemben állt egymással, óvatosak voltak odaát is. Aztán minden jóra fordult. Nem hiszek a túlvilágban, mégis elvállaltam, hogy most itt Recsken, a temetőben szólok halott bajtársaimhoz, mert ők fontosak nekem. S különben is: annyi minden megtörtént már az életben, amiben nem hittem. Ki tudja, hogy ez a túlvilág is miképpen van...

Michnay Gyula 1922. május 3-án született. Orvosnő édesanyja szülei Magyarországon élő amerikai állampolgárok voltak, édesapja hivatásos katoná, akinek felmenői Morvaországból vándoroltak be, főurak, a családja szerepel Nagy Iván híres magyar nemesi családtörténetében is. S egy igazi különlegesség: Ida nevű nagynénje Clémenceau, a trianoni békediktátumot tető alá hozó „Tigris” menyje volt. Ezzel a családi háttérrel természetes, hogy ifj. Michnay Gyula több nyelven kitűnően beszélt, így a háborúban munkaszolgálatos tolmács lehetett, aki aztán átállt az oroszokhoz, és tolmácsolt a felálló Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak, miközben megpróbált élelmiszerszállító vállalkozóként is boldogulni. Csak hát a sors! Barátja révén 1947 áprilisában összeismerkedett egy fiatalemberrel, akivel egyetlen egyszer találkozott, de akit akkor már keresett az ÁVH, és ezzel hirtelen egy politikai játszma kellős közepébe került.

– Örökölt hidegvérrel a gyors, de nem hebehurgya elhatározások híve vagyok. Kigondoltam, hogy megszököm a kistarcsai internálótáborból. A rendőr azonban utánam lőtt. A golyó a bal könyökömön ment be és az alkaromon jött ki, mintegy tíz centiméteres alagutat fúrva. Az eset nem vette el a kedvemet a szökéstől. Különben is pár évvel később Recsken a helyzet már sokkal rosszabb volt, mint Kistarcsán. Érdekes, hogy a rengeteg írás ellenére még sehol nem olvastam Recsk nevét abban az értelmezésben, ahogyan mi egymás között használtuk: REttentő Csávába Kerültünk. Nem túlzás: ott mi halálra ítélték voltunk, bár hivatalos bírói ítélet nem született az „ügyünkben”. Kistarcsáról már ÁVO-s rongyokban mentünk

Recskre, nem fogadhattunk látogatókat, nem írhattunk levelet. Olyan volt ez, mint Dante pokla: „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!” A táborlakók között ugyanakkor valódi demokrácia uralkodott. Nem számított, kinek milyen a származása, vallása, iskolázottsága, műveltsége. Volt ott közöttünk mindenféle ember: tábornok, miniszteri tanácsos, bankigazgató, képviselő, kocsmáros, kulák, kőműves. Voltak szociáldemokraták, akik nem akartak lepaktálni a kommunistákkal. És olyanok, akik előzőleg megjárták valamelyik náci koncentrációs tábort.

Michnay jól tartja magát. Heidelberg melletti kis faluban él, saját házában. Lányai egyetemet végeztek, mindhárman beszélnek a magyar nyelvet.

– Megpróbáltam magamról lerázni mindazt, ami a fizikai leépülést gyorsította volna – magyarázza a „hosszú élet titkát”. – A neveltetésem, a világnézetem segítségével sikerült lezárnom a történeteket. Ahogy mondtam, nem vagyok hívő, de a Bibliát csodálatos műnek tartom. Benne van mindaz, amit a világról gondolok, ahogyan a világot látom. Amit nem kívánsz magadnak, azt ne cselekedd másoknak – ez alapigazság. Az emberek többségével ellentétben, én betartom ezt.

Szavait viccmeséléssel bizonyítja. Tényleg túl van már minden fájdalomon. Sváb – ezen a földön él – és német katonai viccekkel szórakoztat. Az egyiket megosztom olvasóimmal. Három katona, egy ifjú, egy középkorú és egy idős beszélget a kocsmában. A fiatalabbak első és második világháborús hőstetteikkel meg a mellé kiosztott kitüntetésekkel hancegnek. Az öreg harcos egy darabig tűri, aztán lekicsinylően legyint egyet: „Én ugyan nem kaptam kitüntetést, de mi megnyertük a háborút.” (*Mármint az 1870–71-es francia–porosz háborút.* – S. L.)

– Humorral kell élni az életet. Nézzen rám! Még csak negyven ..., kétszer negyven éves vagyok; felülről derékig negyven, és onnan lefelé is... Minden társadalomban vannak csodálatos emberek, és végtelenül nagy gazemberek. A gaztett mindig gaztett marad. Mégsem vagyok híve a bosszúállásnak.

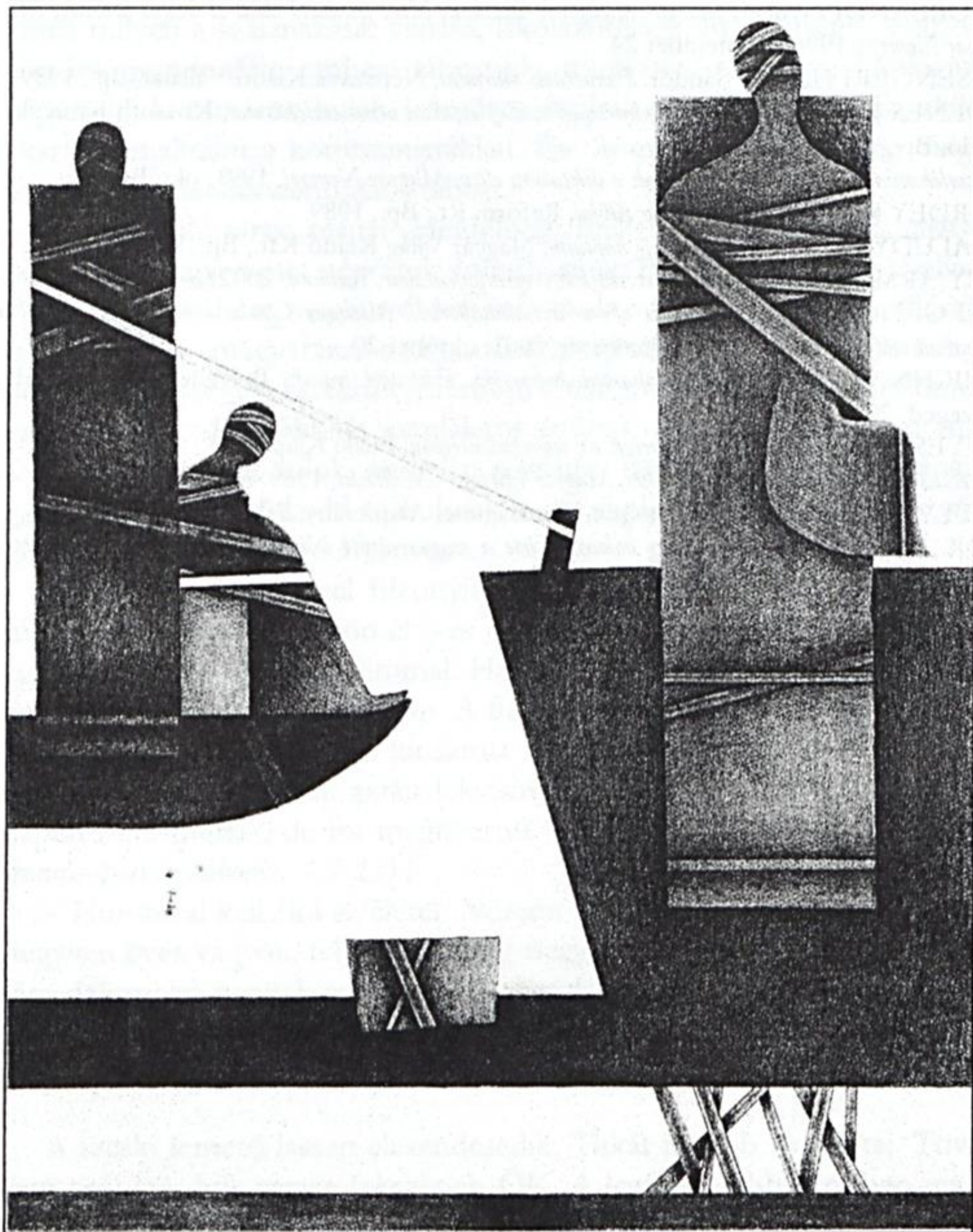
*

A recski temető lassan elcsendesedik. Titkát tovább őrzi a táj. Továbbra sem tudható, hol, merre fekszenek ŐK. A legfontosabb azonban ma megtörtént, és a lelkiismeret megnyugodhat. Elkísérnek Kiss Judit költő ihletésű – bár nem vers – sorai a jobb oldali márványtáblán, melynek betűit, mint az összesét, Asztalos Árpád recski kőfaragó mester véste az anyagba: „Mert gerincetek nem hajolt meg, vihar tépázta sorsotok. Most a nyugalom szent honában a békéről álmodjatok.”

Újra eleredt az eső. Hideg és víz. De a gyertyák csonkig égtek.

JEGYZETEK:

1. BÍRÓ Sándor: *A „mátrai” lovagrend, Egy recski fogoly emlékezései*, Dovin Kft., Bp., 1989.
2. BORBÁNDI Gyula: *Nemzeti emlépark Recskén, Nem feledhető múlt és közös örökség*, Magyar Nemzet, 1996. szeptember 24.
3. CSENGERI HAJDU Sándor: *Embernek maradni*, Népszava Kiadó Vállalat, Bp., 1989.
4. DÉNES Béla: *Ávós világ Magyarországon, Egy cionista orvos emlékiratai*, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1991.
5. *Emlékműavatás Recskén, Felleptek a diktatúra ellen*, Magyar Nemzet, 1991. október 26.
6. ERDEY Sándor: *A recski tábor rabjai*, Reform Rt., Bp., 1989.
7. FALUDY György: *Pokolbéli vig napjaim*, Magyar Világ Kiadó Kft., Bp., 1989.
8. GY(ARMATI) GY(örgy): *A recski kényszermunkatábor*, Rubicon, 2002/6–7.
9. HEGEDŰS Szabolcs: *Szökés a recski haláltáborból, Michnay Gyula a magyar Gulágról a szabad világba menekült*, Délmagyarország, 2001. október 20.
10. MICHNAY Gyula: *Mint Mohamed koporsója, Életrajzi írások*, Belvedere Meridionale, Szeged, 2001.
11. NYESTE Zoltán: *Recsk, Emberek az embertelenségben*, Püski Kiadó, Bp., 1989.
12. *Recski lista, Hivatalos, de nem teljes*, Magyar Hírlap – Melléklet, 1989. november 18.
13. SULYOK László: *Recski rabszolgák*, Tanúságtétel Alapítvány, Salgótarján, 1990.
14. DR. ZIMÁNYI Tibor: *Hány holocaust érte a magyarságot? Nincs Recsk kontra Auschwitz*, Magyar Nemzet, 1991. december 12.

Nádas Alexandra: Kikötés III., 40×30 cm, ceruza, akvarell, 2002